

Ο ΟΣΙΟΣ ΝΑΟΥΜ ΚΑΙ ΤΟ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΑΧΡΙΔΑ Η ΤΙΜΗ Ο ΕΟΡΤΑΣΜΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΣΤΗ ΣΙΑΤΙΣΤΑ

Το ιστορικό πλαίσιο - Ο εκχριστιανισμός των Σλάβων

Στα μέσα του Θ' αιώνα στη βυζαντινή αυτοκρατορία ανέκυψε το ζήτημα του εκχριστιανισμού των Σλάβων. Είχε προηγηθεί, ως αποτέλεσμα της εικονομαχίας, η διάσπαση της ενιαίας χριστιανικής οικουμένης σε δύο παράλληλους κόσμους, στην αυτοκρατορία των Φράγκων που ίδρυσε το 800 μ.Χ. ο Κάρολος ο Μέγας και στην αυτοκρατορία του Βυζαντίου¹.

Βασικός συντελεστής της διαφοράς που χώριζε τις δύο αυτοκρατορίες, ήταν η καταγωγή της μιας από τις λατινικές παραδόσεις και η καταγωγή της άλλης από τις ελληνικές και ανατολικές παραδόσεις. Οι Φράγκοι είχαν προσανατολισμό όλο και περισσότερο στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, ενώ το Βυζάντιο άρχισε να γίνεται περισσότερο ελληνικό στο δεύτερο μισό του Θ' αιώνα. Στους θρόνους της Ρώμης και της Κωνσταντινούπολης βρίσκονται δύο δυναμικές προσωπικότητες, ο πάπας Νικόλαος Α' (858-867) στη Ρώμη και ο Φώτιος (858-867 και 877-886) στην Κωνσταντινούπολη². Η μεγάλη μορφή του πατριάρχη Φωτίου, έστρεψε τον βυζαντινό πολιτισμό προς την κλασική παιδεία και τις κλασικές και ελληνιστικές παραδόσεις.

Όταν ο Φώτιος ανήλθε στον πατριαρχικό θρόνο, εντάθηκε η προσπάθεια να ενταχθούν τα σλαβικά φύλα στην δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, με στόχο την πολιτική και πολιτιστική εξάρτηση των Σλάβων από το Βυζάντιο. Το ζήτημα αυτό δημιούργησε ανταγωνισμό δύο κόσμων, Ανατολής και Δύσεως. Στο Πανεπιστήμιο της Μαγναύρας, στην Κωνσταντινούπολη, δίπλα στις μεγάλες μορφές του Φωτίου, του Λέοντα Μαθηματικού και άλλων, σπούδασε ο φιλόσοφος Κωνσταντίνος, ο μετέπειτα Κύριλλος³.

Οι άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος, οι φωτιστές των Σλάβων

Το 862 μ.Χ., ήλθαν πρεσβευτές στην Κωνσταντινούπολη από τους Σλάβους της Δύσεως, τους Μοραβούς, απεσταλμένοι από το Ραστισλάβο, τον ηγεμόνα των Μοραβών, και ζήτησαν δάσκαλο για να τους διδάξει το χριστιανισμό στη γλώσσα τους. Οι λόγοι βέβαια ήταν πολιτικοί, οι Μοραβοί ήθελαν συμμαχία με το Βυζάντιο έναντι των Φράγκων⁴.

Ο Ραστισλάβος θεωρούσε ότι ένας σλαβόφωνος κλήρος, υπαγόμενος στην Κωνσταντινούπολη, θα τον ευνοούσε στη διατήρηση της ανεξαρτησίας και θα εξασφάλιζε την εξάπλωση του χριστιανισμού στη χώρα του. Οι Μοραβοί είχαν εξάρτηση από τους Φράγκους και τον πάπα, ο οποίος πιεστικά τους επέβαλε να τελούν την λατρεία στη λατινική γλώσσα. Κατά το Ρώσο ερευνητή Victor Grigorovic, «μόνο μια πνευματική φυσιγνωμία των διαστάσεων του Φωτίου, μπορούσε να συλλάβει την αναγκαιότητα της τελέσεως της χριστιανικής λατρείας στη σλαβική γλώσσα»⁵.

Το ιεραποστολικό έργο ανετέθη στους δύο Θεσσαλονικείς αδερφούς, τον Κωνσταντίνο, τον μετέπειτα Κύριλλο (827-869), και τον Μεθόδιο (815-885)⁶, που γνώριζαν την σλαβική γλώσσα. Ο Κωνσταντίνος εμπνεύστηκε το γλαγολιτικό αλφάβητο και, με τη βοήθεια του αδελφού του Μεθοδίου και των μαθητών του, μετέφρασαν την Αγία Γραφή και τα λειτουργικά βιβλία.

Το έργο των αδερφών Θεσσαλονικέων απέβλεπε στην ένταξη των Σλάβων στο βυζαντινό πολιτισμό και στα ελληνικά γράμματα. Με τις μεταφράσεις, οι Σλάβοι γνώρισαν την ιστορία της ανθρωπότητας, μέσω της βυζαντινής ιστορικής σκέψης και παράδοσης.

Οι βυζαντινοί ιεραπόστολοι έγιναν δεκτοί με ενθουσιασμό το 863 στη Μοραβία και το έργο τους επετύγχανε. Παρά τις δυσκολίες που έθετε ο φραγκικός κλήρος μετέφρασαν τα λειτουργικά βιβλία, εκπαίδευσαν μαθητές για το ιερατικό στάδιο και αγωνίστηκαν να αντιμετωπίσουν τις αντιδράσεις του φραγκικού και λατινικού κλήρου, που αντιμαχόταν στη χρησιμοποίηση της σλαβικής γλώσσας στη λατρεία, διότι υποστήριζαν ότι ήταν τρεις οι ιερές γλώσσες (εβραϊκή, ελληνική, λατινική). Οι λατινογερμανοί κληρικοί, βλέποντας την επιτυχία των δύο αδερφών, άρχισαν να τους πολεμούν⁷.

Όταν οι δύο αδελφοί επέστρεφαν στην Θεσσαλονίκη για να χειροτονηθούν, δέχθηκαν πρόσκληση του πάπα Νικολάου Α΄ να μεταβούν στην Ρώμη. Εκεί τους δέχτηκε ο διάδοχος του πάπα Νικολάου Αδριανός Β΄, που επεκύρωσε το έργο τους και επέτρεψε να τελείται η Θεία Λειτουργία στα Σλαβικά. Δυστυχώς, στις 14 Φεβρουαρίου του 869, απεβίωσε ο Κωνσταντίνος, αφού νωρίτερα είχε γίνει μοναχός με το όνομα Κύριλλος.

Ο πάπας είχε χειροτονήσει πρώτο επίσκοπο Μοραβίας τον Μεθόδιο, ο οποίος εγκαταστάθηκε στην έδρα του, το Σίρμιο. Η εγκατάσταση του Μεθοδίου στο Σίρμιο ως επισκόπου, εξυπηρετούσε την πολιτική του ηγεμόνα της Παννονίας Κότσελ, για ανεξαρτησία από το φραγκικό κλήρο και τον πάπα, για δημιουργία επισκοπής, υπό την δικαιοδοσία του. Για το λόγο αυτό οι Φράγκοι αντέδρασαν. Συνέλαβαν τον Μεθόδιο τον καταδίκασαν, τον φυλάκισαν, τον κατηγορήσαν ως αιρετικό, όμως δικαιώθηκε από τον πάπα, πήγε στην Κωνσταντινούπολη, και τελικά απεβίωσε στη Μοραβία στις 6 Απριλίου 885, 70 ετών⁸.

Μετά τον θάνατο του Μεθοδίου, οι Έλληνες ιερείς εκδιώχθηκαν από την Μοραβία, και υπέστησαν πολλές ταλαιπωρίες από τους Φράγκους και Βαυαρούς, μερικοί πουλήθηκαν ως δούλοι, με βασικές αιτίες τη διάδοση του σλαβικού αλφαβήτου, του βυζαντινού τυπικού και την μη αποδοχή του filioque⁹. Το έργο τους όμως δεν πήγε χαμένο, γιατί με άλλες συνθήκες μεταφέρθηκε σε δύο άλλες περιοχές, τη Βουλγαρία και τη Ρωσία, που δέχθηκαν την διδασκαλία των δύο αδερφών, εισήγαγαν την σλαβική μετάφραση της Λειτουργίας και προσχώρησαν στην Ορθοδοξία, υπό την ηγεσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Η αναγνώριση των αγίων Θεσσαλονικέων Κυρίλλου και Μεθοδίου δεν έγινε αμέσως τον Θ΄ και Ι΄ αιώνα, επειδή έλειπαν αγιολογικές πηγές. Αυτό, κατά τη γνώμη ορισμένων, κυρίως Σλάβων ερευνητών, δηλώνει την μη ελληνική καταγωγή τους. Στο βυζαντινό ελληνικό χώρο δεν τιμήθηκαν αρχικά, επειδή έλειπε ο τάφος και τα λείψανά τους, άμεσες δηλαδή μαρτυρίες για την αγιότητά τους. Το αντίθετο συνέβη με τους αγίους Κλήμη και Ναούμ, για τους οποίους έχουμε άμεσες μαρτυρίες αγιότητας¹⁰.

Οι Θεσσαλονικείς αδελφοί τιμήθηκαν στην γενέτειρά τους τη Θεσσαλονίκη αργότερα, με μεγαλοπρεπείς ναούς, στην Ιερά Μητρόπολη Θεσσαλονίκης και στην Ιερά Μητρόπολη Νεαπόλεως και Σταυρουπόλεως.

Ο Όσιος Ναούμ

Όταν οι Μοραβοί έδωξαν τους μαθητές του Κυρίλλου και Μεθοδίου (Κλήμη, Ναούμ, Σάββα, Αγγελάριο, Γοράσδονα), αυτοί κατέφυγαν στην Βουλγαρία, χώρα γειτονική με το Βυζάντιο, υπό την ηγεσία της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως. Ο ηγεμόνας Βόρης τους πρόσφερε φιλοξενία που ζητούσαν, γιατί η εισαγωγή της

σλαβικής στην Εκκλησία της χώρας του θα τον βοηθούσε να ολοκληρώσει τον εκσλαβισμό των Βουλγάρων¹¹. Από την πρωτεύουσά του την Πλίσκα, έστειλε τον Κλήμη στην Αχρίδα και τον Ναούμ στην Πρεσλάβα. Όταν αργότερα το 893, επί της εποχής του Συμεών, γιου του Βόρη, ο Κλήμης αναγνωρίστηκε από το Οικουμενικό Πατριαρχείο ως επίσκοπος, πήγε στην Αχρίδα και ο Ναούμ. Οι δύο ιεραπόστολοι επετέλεσαν σπουδαίο ιεραποστολικό έργο και ανέδειξαν την Αχρίδα μεγάλο κέντρο της σλαβικής Ορθοδοξίας. Ίδρυσαν σχολές και μετέφρασαν στη σλαβική βυζαντινά λειτουργικά και θεολογικά κείμενα. Εδώ οι μαθητές του Κυρίλλου επερόνησαν την κυριλλική γραφή, για διευκόλυνση αυτών που είχαν συνηθίσει στην ελληνική γραφή¹².

Ο όσιος Ναούμ με τον άγιο Κλήμη, κατά τον συναξαριστή, «έσπειραν τον λόγον της ευσεβείας και κατεφώτιζον διά των κηρυγμάτων διαφόρους πόλεις της επαρχίας, την Διάμπολην μάλιστα, την Μυσίαν, την Παννονίαν, τους Τριβαλλούς, μέχρι του Ιλλυρικού». Ο άγιος Κλήμης, ως επίσκοπος, είχε συνεργό τον Ναούμ, ο οποίος «διέτριβεν τον περισσότερον καιρόν εις την Διάμπολην, αντίπεραν όχθην της λίμνης»¹³. Ο Ναούμ, κατά την παράδοση, επανίδρυσε το περίφημο μοναστήρι στην όχθη της λίμνης Λυχνιδού (Αχρίδος) και έδειξε αρκετά θαύματα, ως όσιος και θαυματουργός. Στο μοναστήρι αυτό, ύστερα από πλούσια ιεραποστολική δράση, ετελεύτησε την 23^η Δεκεμβρίου του 910.

Ο όσιος Ναούμ, όπως και ο άγιος Κλήμης, ως διάδοχοι του Κυρίλλου και Μεθοδίου, διέδωσαν στους Σλάβους την πίστη και τον πολιτισμό. Οι ορθόδοξοι Σλάβοι σ' αυτούς χρωστούν το «πνευματικό γένεσθαι», με τον εκχριστιανισμό και τη διάδοση του σλαβικού αλφαβήτου. Μετέφεραν τα προϊόντα του συγγραφικού έργου των διδασκάλων τους, και όλης της κυριλλομεθοδιανής αποστολής στην Αχρίδα και τη Βουλγαρία¹⁴.

Η κυριλλομεθοδιανή παράδοση, επί των ημερών των μαθητών Κυρίλλου και Μεθοδίου Κλήμη και Ναούμ, είναι αυθεντική. Ο πρώτος βιογράφος του αγίου Ναούμ, εκφράζει τη δυσκολία του για το πενιχρό σύγγραμμα, το οποίο θα ήταν τελειότερο, αν οι άγιοι από ταπείνωση δεν έκρυβαν την αγιότητά τους. «Οι εκτενείς βίοι, τα εγκώμια και οι ακολουθίες, διατηρούν καθαρή την εικόνα των αγώνων τους για την επικράτηση του σλαβικού αλφαβήτου και της βυζαντινής ορθόδοξης παράδοσης»¹⁵.

Ο καθηγητής Κωνσταντίνος Νιχωρίτης, επισημαίνει ότι υπάρχει πιθανότητα κάποιοι από τους μαθητές του Μεθοδίου, μεταξύ των οποίων και ο Ναούμ, να κατάγονταν από τη Θεσσαλονίκη. Αυτό προκύπτει από την επωδό στιχηρών μιας παλαιοσλαβικής ακολουθίας που συνέταξε ο Μεθόδιος προς τιμήν του αγίου Δημητρίου, η οποία τονίζει: «Δημήτριε, προστάτεψε τους συμπατριώτες σου υμνωδούς». Χειρόγραφο της Ι. Μονής Ζωγράφου του Αγίου Όρους που περιέχει την ακολουθία αυτή για τον άγιο Δημήτριο, συμπεριλαμβάνει και ένα πρώιμο σλαβικό κανόνα του αγίου αποστόλου Ανδρέα, που συνέταξε ο μαθητής του αγίου Μεθοδίου, όσιος Ναούμ¹⁶.

Η μνήμη του οσίου Ναούμ τελείται την 23^η Δεκεμβρίου, ενώ, με απόφαση του αρχιεπισκόπου Αχρίδος Ιωάσαφ (1719-1745), ο επίσημος εορτασμός μετετέθη και ορίστηκε την 20^η Ιουνίου. Στο σιγίλλιο της 21^{ης} Μαΐου 1740, αναφέρονται οι λόγοι της μεταθέσεως του εορτασμού, πρώτον διότι τον Δεκέμβριο, λόγω του χειμώνα, είναι δύσκολη η μετάβαση των προσκυνητών στην ιερά μονή του οσίου, και δεύτερον, διότι η 23^η Δεκεμβρίου είναι προπαραμονή της μεγάλης γιορτής των Χριστουγέννων και δεν παρακινούνται εύκολα οι χριστιανοί να παραστούν στον εορτασμό. «Τούτου χάριν και τω παρόντι σιγιλιώδει πατριαρχικό και συνοδικό γράμματι, δηλοποιείται τοις πάσι και πανταχού, ότι η εορτή και η πανήγυρις του οσίου και θεοφόρου πατρός ημών Ναούμ του θαυματουργού, εν τω Λιβανίσκω Δεαβόλεως κειμένου, μετετέθη και μετεβλήθη από την κγ' Δεκεμβρίου μηνός, δια πλειοτέραν δόξαν και τιμήν του αγίου

και δια τα περιστατικά, ως προείπαμεν, ίνα εορτάζεται και πανηγυρίζεται την κ' του Ιουνίου μηνός»¹⁷.

Στην απόδοση τιμής στους αγίους Κλήμη και Ναούμ συνέβαλαν η ύπαρξη του τάφου, των λειψάνων και των ναών τους, που αποτελούν άμεσες μαρτυρίες αγιότητας. Η τιμή υπερέβη το στενό τοπικό βουλγαρικό σλαβικό χαρακτήρα, με τη συνδρομή της αρχιεπισκοπής¹⁸.

Το μοναστήρι του οσίου Ναούμ στην Αχρίδα

Το μοναστήρι του οσίου Ναούμ είναι κτισμένο σε υψηλό βραχώδες τοπίο, στην νοτιοανατολική όχθη της λίμνης Λυχνίτιδος, σε εξαιρετική τοποθεσία¹⁹. Ο ναός του μοναστηριού στην εποχή που δίδασκε ο όσιος, ήταν αφιερωμένος στο όνομα των Αρχαγγέλων. Ο όσιος Ναούμ ανεκαίνισε²⁰ το μοναστήρι μεταξύ των ετών 893-900, με δαπάνη των Βουλγάρων ηγεμόνων Βόρη και Συμεών, ενώ είναι άγνωστο πότε μετά τον θάνατό του άρχισε να τιμάται και να προσωνομείται στο όνομά του. Ο ναός είναι βυζαντινού ρυθμού, ανακαινίστηκε κατά καιρούς, το 1711 ύστερα από πυρκαγιά, όπως και το 1806 σύμφωνα με την επιγραφή. Οι τοιχογραφίες φιλοτεχνήθηκαν από το ζωγράφο Ττρο (Τέρπο), γιο του ζωγράφου Κωνσταντίνου από την Κορυτσά, με επίβλεψη του ηγουμένου Στεφάνου και των προυχόντων Χατζή Ιακώβου και Ιωάννου Γαβριήλ επιτρόπων²¹. Το τέμπλο του ναού κατασκευάστηκε το 1711, ξυλόγλυπτο επιχρυσωμένο, έργο αγνώστου καλλιτέχνη.

Απεικονίζεται στον νάρθηκα ο ηγεμόνας Βόρης-Μιχαήλ ως κτίτορας, ενώ οι επιγραφές είναι παντού ελληνικές. Στον νάρθηκα υπάρχουν τοιχογραφίες των αγίων Μεθοδίου και Κλήμη και του αγίου Ιωάννη του Βλαδίμηρου. Εδώ υπάρχει και το λείψανο του οσίου Ναούμ. Από το 1700 άρχισαν να οικοδομούνται τα κτίρια, από το 1845 μεγάλες αίθουσες από εμπόρους διαφόρων πόλεων, ως καταλύματα Αχριδιωτών, Στρωμνιτσιτών, Μοσχοπολιτών, Σταροβιτών, Κορυτσαίων και άλλων. Υπήρχε και ειδικό τμήμα για τους ψυχοπαθείς, διότι ο άγιος ήταν ιατήρας ψυχικών ασθενειών, καθώς προσέρχονταν και μωαμεθανοί. Ήταν το προσκύνημα της περιφέρειας Αχρίδας και μεγάλης περιοχής της Κορυτσάς. Το 1870 το μοναστήρι κατεστράφη από πυρκαγιά, εκτός του ναού, οπότε έγινε ανακαίνιση. Μετά τη σερβική κατοχή, κτίστηκε παρεκκλήσιο προς τιμήν του αγίου Ιωάννου του Βλαδιμήρου. Από το 1869-1873 τη διοίκηση ασκούσαν ανταρτικώς επίτροποι της Βουλγαρικής Εξαρχίας, αλλά από το 1873, με ιραδέ αυτοκρατορικό, τη διαχείριση ανέλαβαν πατριαρχικοί της Αχρίδας²².

Είχε αρκετή κτηματική περιουσία, αμπέλια, χωράφια, μύλους, το 1845 μαρτυρούνται 8000 πρόβατα. Στην αρχή του 17^{ου} αιώνα είχε 60 μοναχούς, το 1835 τα οικονομικά ήταν ανθηρά επί της εποχής του ηγουμένου Διονυσίου, το 1845 υπάρχει πληροφορία για ένα ηγούμενο και ένα μοναχό, παρά τη θαλερή οικονομική κατάσταση. Είχε άμεση επικοινωνία με τη Μοσχόπολη, ιδιαίτερα στην περίοδο 1650 με 1765, που ήταν η καλύτερη εποχή στην ιστορία του.

Στο μοναστήρι, παράλληλα με την Ελληνική Σχολή της Αχρίδος, λειτούργησε από το 1807 έως το 1820 και η «Σχολή του Οσίου Ναούμ». Στη Σχολή δίδαξε ο Κοζανίτης δάσκαλος Γεώργιος Ιωαννάκης. Όπως μας πληροφορεί ο Χαρίσιος Μεγδάνης «ο Ιωαννάκης, διδάσκαλος εν τη Σχολή της Κοζάνης(1803-1806), απελθών προς αλλαγὴν κλίματος, ἤλθεν εἰς τὴν ἐν Αχρίδι μονὴν τοῦ οσίου Ναούμ καὶ ἀποκατασταθεὶς εἰς τὴν προτέραν υγιάν του, ὅπου ευρὼν Διονύσιον τὸν ηγούμενον, ἄνδρα με προαίρεσιν φιλογενή καὶ φιλόμουσον, ἤνοιξε σχολεῖον καὶ ἐξακολουθεῖ ἐτη δώδεκα (1807-1819), καὶ ὁ μὲν ηγούμενος κρατεῖ εἰς τὸ μοναστήριον 25-30 νέους, συνηθροισμένους ἐκ τῆς περιχώρου, τοὺς τρέφει καὶ τοὺς ἐνδύει... ὁ δὲ Γεώργιος

Ιωαννάκης τους διδάσκει αδιακόπως την ελληνικήν γλώσσαν, την εγκύκλιον φιλολογικήν παιδείαν, τα ιερά δόγματα της πίστεως»²³.

Στον ηγούμενο Διονύσιο, αναφέρεται, πλέκοντας το εγκώμιό του, το περιοδικό της Βιέννης «Καλλιόπη» του έτους 1819. Ο Διονύσιος από τη Σεβάστεια της Μ. Ασίας, άνδρας φιλογενής, ωφέλιμος, αξιοσέβαστος, εγκαταστάθηκε στο μοναστήρι το 1808, «εν τιμία ζωή και σεμνώς πολιτευόμενος. Έχων την εμπιστοσύνη των χριστιανών και των διοικητών του τόπου, διευθετεί τα πράγματα της μονής άριστα». Εγκατέστησε τον διδάσκαλο Γεώργιο Ιωάννου Σακελλαρίου, ενώ ο ίδιος «φωτίζει με φως ψυχικόν τους εκ της περιχώρου ταύτης Αλβανούς και Βουλγάρους, ως άλλος Ναούμ». Στο δημοσίευμα το μοναστήρι χαρακτηρίζεται «ευκατάστατον, με αρκετά υποστατικά και προσόδους»²⁴.

Στην Αχρίδα η σλαβική πνευματική κίνηση δεν διήρκησε περισσότερο από 100 χρόνια, δηλαδή από το 890 που εγκαταστάθηκαν εκεί οι άγιοι Κλήμης και Ναούμ, έως το 1014, όταν ο Βασίλειος Β΄ ο Βουλγαροκτόνος διέλυσε το κράτος του τσάρου Σαμουήλ. Από τότε και έως το 1900, οπότε άρχισε η βουλγαρική προπαγάνδα, η περιοχή της Αχρίδος παρέμεινε καθαρά ελληνικής πνευματικής ζωής. Το πέραςμα του σέρβου ηγεμόνα Ντουσάν τον 14^ο αιώνα, διήρκησε λίγες δεκαετίες, τις οποίες ακολούθησε η υποταγή των Σέρβων στην οθωμανική αυτοκρατορία. Καθ' όλη την διάρκεια της τουρκοκρατίας, όλοι οι αρχιεπίσκοποι Αχρίδος ήταν Έλληνες²⁵.

Ιστορικά στοιχεία για το μοναστήρι περιλαμβάνει και η μελέτη του καθηγητή Κωνσταντίνου Βακαλόπουλου. Το μοναστήρι βρίσκεται στην άκρη της λίμνης Αχρίδας, σε μικρή απόσταση από τα χωριά Λουμπάνιτσα (Λιβανίσκο) και Τραπεζίτσα, αποτελούσε προπύργιο του ελληνισμού στην περιοχή. Υπαγόταν εκκλησιαστικά στη μητρόπολη Πρεσπών και Αχριδών, διοικητικά στην υποδιοίκηση Αχρίδας, και διευθυνόταν από εφορεία της κοινότητας Αχρίδας. Οι εξαρχικοί δεν μπόρεσαν να το καταλάβουν ποτέ. Το 1889 αναφέρεται ηγούμενος ο παπα Σωτήρης, τίμιος και αφοσιωμένος στο πατριαρχείο. Το σχολείο της μονής έως το 1890, υπήρξε φυτώριο πολλών ελλήνων δασκάλων που δίδασκαν στα γύρω χωριά. Στα κενά φύλλα των λειτουργικών βιβλίων αναγραφόταν, με κεφαλαία και μικρά κόκκινα γράμματα, η ελληνική αλφάβητος. Όσοι σλαβόφωνοι μαθητές μάθαιναν γραφή και ανάγνωση και δε γνώριζαν καλά την ελληνική γλώσσα, έγραφαν την αλληλογραφία τους στα σλαβικά αλλά με ελληνικά στοιχεία. Το μοναστήρι με ετήσιο εισόδημα 1000 λίρες, χορηγούσε ένα ποσό για φιλανθρωπικούς σκοπούς και 30 λίρες στο δημοτικό σχολείο της Αχρίδας. Όταν ο Έλληνας πρόξενος Φοντάνας επεσκέφθηκε το μοναστήρι το 1889, συνάντησε τον μητροπολίτη Δυρραχίου Βησσαρίωνα, στον οποίο συνέστησε να φροντίσει για ίδρυση ελληνικών σχολείων στα χωριά της περιφέρειας Γκόρας²⁶.

Ένα άρθρο στο Μακεδονικόν Ημερολόγιον Παμμακεδονικού Συλλόγου του έτους 1910 αναφέρεται στον όσιο Ναούμ, ο οποίος «ήγρευσε προς την πίστιν πλήθη Μυσών και τα ατίθασα των Βουλγάρων φύλα», επισημαίνει ότι η μονή, υπαγόμενη στην μητρόπολη Πρεσπών και Αχριδών, αποτελεί φρούριο και προμαχώνα κατά των επιδρομών και συνιστάται «ως ασκληπιείον των φρενοπαθών»²⁷.

Στην εφημερίδα «Νέα Αλήθεια» της Θεσσαλονίκης (1/7/1911), περιγράφεται η πανήγυρη της Μονής, η ευλάβεια προς τον όσιο και ότι «οι μωαμεθανοί μετά πολλής της ευλαβείας ίσαντο προ του τάφου του οσίου, ήναπτον κηρία, edώρουν χρήματα, κριούς, μόσχους και τα τοιαύτα». Κατά την περιγραφή παρέστησαν οι μητροπολίτες Πρεσπών και Αχριδών Ιωακείμ, ο μετέπειτα Καστορίας και ο Δυρραχίου Ιάκωβος, ο μετέπειτα Μυτιλήνης, οι πρόξενοι της Αγγλίας από τη Θεσσαλονίκη και το Μοναστήρι, οι έφοροι της Μονής Πηγεών και Στρούγγαρης, οι επίτροποι και λοιποί πρόκριτοι Αχρίδος. Διατυπώνεται το παράπονο του αρθρογράφου, διότι οι δικοί μας επιστήμονες και αρχαιολόγοι δεν δείχνουν ενδιαφέρον, ενώ ξένοι, Ρώσοι, Γάλλοι, Άγγλοι, συχνά

την επισκέπτονται και εξετάζουν, φωτογραφίζοντας όλα τα ενδιαφέροντα ιστορικά και αρχαιολογικά. Με την ευκαιρία παραθέτει λίγα στοιχεία για την ίδρυση της μονής το 812 μ.Χ., επ' ονόματι των Ταξιάρχων, όπου δρούσε ιεραποστολικά ο όσιος Ναούμ, σημειώνει το έτος 1806 ιστόρησης, και δίνει την πληροφορία της απόφασης του μητροπολίτη Πρεσπών και Αχριδών Ιωακείμ να λειτουργήσει στο μοναστήρι σχολή με συσσίτιο, για τα παιδιά των «πéριξ πόλεων, κωμοπόλεων και χωρίων»²⁸.

Στη λειτουργία της σχολής αναφέρεται και ο Αν. Τοπάλης, ο οποίος επισκέφθηκε τη μονή το 1936, βρήκε ηγούμενο τον παπα Στέφανο, έλληνα από το Βεράτι, με λίγους μοναχούς και ένα σέρβο. Οι Σέρβοι το 1920, για να παρουσιάσουν τη μονή ως σλαβική, είχαν ανεγείρει, στο ανατολικό μέρος της κεντρικής αυλής, ξεχωριστή εκκλησία με υψηλό καμπαναριό, στο όνομα του αγίου Σάββα, βασιλιά των Σέρβων. Την εκκλησία αυτή την κατεδάφισαν και μετέτρεψαν το μοναστήρι σε τουριστικό κέντρο²⁹.

Τυπογραφείο Μοσχοπόλεως-Οσίου Ναούμ

Με το μοναστήρι του οσίου Ναούμ συνδέεται και το τυπογραφείο της Μοσχοπόλεως. Η Μοσχόπολη (Βοσκόπολη), με μεγάλη ακμή τον 18^ο αιώνα, ήταν η δεύτερη μετά την Θεσσαλονίκη πόλη των Βαλκανίων, με 60000 κατοίκους, βλαχόφωνους, δυτικά της Κορυτσάς³⁰. Αναδείχθηκε μεγάλο εμπορικό κέντρο, με τις συντεχνίες των χαλκιάδων, των χρυσικών, των παπουτζήδων, αλλά και πνευματικό, με τους περίλαμπρους ναούς και με την περίφημη Ακαδημία (Νέα Ακαδημία), όπου δίδαξαν επιφανείς διδάσκαλοι, εξέχουσες μορφές των γραμμάτων³¹. Η Ακαδημία αυτή ήταν το πολυτιμότερο που είχαν οι Μοσχοπολίτες, αισθάνονταν υπερηφάνεια και ονόμαζαν τη σχολή «άκρον στολισμόν της πολιτείας, ευκοσμίαν των ηθών, φως της Εκκλησίας»³².

Παράλληλα με την Ακαδημία δημιουργήθηκε το πρώτο τυπογραφείο των Βαλκανίων, από τον ιερομόναχο και λόγιο Γρηγόριο Κωνσταντινίδη, τον μοσχοπολίτη, μετέπειτα μητροπολίτη Δυρραχίου, μια πολυδιάστατη χαρισματική μορφή³³, ο οποίος ίδρυσε το τυπογραφείο στη Μοσχόπολη το 1730. Το τυπογραφείο αυτό είναι το δεύτερο στον ελληνικό χώρο, μετά εκείνο της Κωνσταντινούπολης που ίδρυσε ο πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρης. Τυπογράφος, επιμελητής εκδόσεων και διορθωτής, ιεροδιδάσκαλος, συντάκτης ιερών ακολουθιών και ηγούμενος στη μονή οσίου Ναούμ, ο Γρηγόριος, όταν έγινε καθηγητής στην Ακαδημία της Μοσχοπόλεως, μετέφερε τη διεύθυνση και την ιδιοκτησία του τυπογραφείου στη μονή του οσίου Ναούμ, ως τίτλο, γιατί το τυπογραφείο φυσικά ήταν στην Μοσχόπολη³⁴. Έτσι βλέπουμε π.χ., σε μια έκδοση «Συνταγμάτιον Ορθόδοξον», με ένδειξη: «Εν τη τυπογραφία του οσίου και θεοφόρου πατρός ημών Ναούμ του θαυματουργού, του εν Λιβανίσκω Διαβόλεως κειμένου, 1746, εν Μοσχοπόλει».

Στο τυπογραφείο αυτό τυπώθηκαν περίπου 20 εκδόσεις, μεταξύ των οποίων ακολουθίες του οσίου Ναούμ (1740), του αγίου Κλήμεντος (1742), με την οποία συνεκδίδονται άλλες 6 ακολουθίες α) των 15 ιερομαρτύρων της Τιβεριουπόλεως β) του αγίου Ιωάννου του Βλαδίμηρου γ) του ιερομάρτυρος Εράσμου του εν τη Αχρίδι δ) του οσίου Ναούμ ε) του αγίου οσιομάρτυρος Νικοδήμου Βελεγράδων στ) των αγίων Επταρίθμων ιεραποστόλων. Επίσης οι ακολουθίες του αγίου Βησσαρίωνος Λαρίσης (1744), του οσίου Αντωνίου του Νέου και θαυματουργού του εν Βεροία (1746) και άλλες³⁵. Οι περισσότερες χρηματοδοτήθηκαν από τη μονή του οσίου Ναούμ, η οποία είχε την εποπτεία του τυπογραφείου. Το τυπογραφείο της Μοσχοπόλεως θεωρήθηκε προάγγελος της εθνικής αναγεννήσεως. Πότε ακριβώς έπαυσε να λειτουργεί δεν είναι γνωστό. Φαίνεται να συμπίπτει με την καταστροφή του 1769, όταν η περίφημη

Μοσχόπολη, επί μία εβδομάδα καιγόταν συνεχώς και «εγένετο άμορφος μάζα καπνιζόντων ερειπίων»³⁶.

Αγιολογικά-Υμνολογικά κείμενα

Όταν ο Βασίλειος Β΄ ανέκτησε τα βυζαντινά εδάφη που είχε ο τσάρος Σαμουήλ, κατήργησε την αυτοκέφαλη Βουλγαρική Εκκλησία και ίδρυσε την αρχιεπισκοπή Αχρίδος, η οποία τέθηκε υπό την εποπτεία του αυτοκράτορος. Τότε προέκυψε η ανάγκη να διατηρηθεί η συνύπαρξη των δύο πνευματικών παραδόσεων, της ελληνικής και της σλαβικής. Η συγγραφή κειμένων στην ελληνική γλώσσα ήταν αναγκαία, αφού ανέλαβαν Έλληνες αρχιεπίσκοποι. Ο άγιος Κλήμης θεωρείται ιδρυτής της αρχιεπισκοπής Αχρίδος, της οποίας το ποιμνίο ήταν πολυεθνικό (Έλληνες, Βούλγαροι, Σλάβοι, Αλβανοί και άλλοι), με ελληνική παιδεία. Στη βάση αυτή στηρίχθηκε η πορεία της αρχιεπισκοπής Αχρίδος, με αρχιεπισκόπους τον Θεοφύλακτο, τον Δημήτριο Χωματηνό, τον Κωνσταντίνο Καβάσιλα, τον Γρηγόριο και τους μετέπειτα. Έτσι παρήχθη πλούσια συγγραφή και υμνολογία για τους αγίους Κλήμεντα και Ναούμ. Σ' αυτό το περιβάλλον η ελληνική γλώσσα ήταν αναγκαία³⁷.

Για τον όσιο Ναούμ, έχουν εντοπιστεί δύο ελληνικά αγιολογικά κείμενα, που εξυμνούν το ιεραποστολικό έργο του, ένας εκτενής βίος του που σώζεται σε αντίγραφο του 1646 της Εθνικής Βιβλιοθήκης Αθηνών, και ένας σύντομος βίος του που περιλαμβάνεται στις εκδόσεις της ακολουθίας του³⁸.

Εκτός αυτών των ελληνικών κειμένων του βίου του αγίου Ναούμ, υπάρχουν και τρία ελληνικά υμνολογικά κείμενα α) Η ακολουθία του αγίου που συνέθεσε ο αρχιεπίσκοπος Αχρίδος Κωνσταντίνος Καβάσιλας (13^{ος} αιώνας) β) Κανών παννυχίδος που συνέθεσε ο αρχιεπίσκοπος Δυρραχίου Γρηγόριος (18^{ος} αιώνας) γ) Παρακλητικός κανόνας που συνέθεσε το 1800 ο μητροπολίτης Κορυτσάς Ιωάσαφ³⁹.

Τα αγιολογικά και υμνολογικά αυτά κείμενα προς τιμήν του αγίου Ναούμ, όπως και του αγίου Κλήμη, μας δίνουν πληροφορίες για τη μετάβαση των μαθητών των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου από τη Μοραβία και Παννονία στη Βουλγαρία, τη δράση τους στην Αχρίδα και την κατάσταση της παιδείας στο βίο της Βουλγαρικής Εκκλησίας.

Έντυπες εκδόσεις της Ασματικής Ακολουθίας του οσίου Ναούμ

Ο όσιος τιμήθηκε ως άγιος της Εκκλησίας από πολύ νωρίς. Η ασματική ακολουθία συνετέθη από τον αρχιεπίσκοπο Αχρίδος Κωνσταντίνο Καβάσιλα, μεταξύ των ετών 1257 και 1261. Είναι πλήρης ακολουθία, με δύο ασματικούς κανόνες, σε ήχο πρώτο και τέταρτο, με ακροστιχίδα «Ναούμ το λοίσθον λήμμα Θεού αινέσω, ο αρχιποιμήν Βουλγάρων Κωνσταντίνος ο Καβάσιλας». Σώζεται σε δύο χειρόγραφα Αθηνών και Σόφιας και σε έντυπες παλαιότερες και νεότερες εκδόσεις⁴⁰.

Εντοπίσαμε τις εξής έντυπες ακολουθίες:

- *Ακολουθία του οσίου και θεοφόρου πατρός ημών Ναούμ του θαυματουργού, του εν τω Λιβανίσκω Διαβόλεως κειμένου....Ενετήσιν 1695, παρά Νικολάω τω Σάρω.*
- *Ακολουθία του οσίου και θεοφόρου πατρός ημών Ναούμ του θαυματουργού, του εν τω Λιβανίσκω Διαβόλεως κειμένου. Νεωστί τυπωθείσα, δαπάνη μεν των ευσεβών χριστιανών, διορθώσει δε του πανοσιωτάτου και λογιωτάτου εν ιεροδιδασκάλοις κ. κ. Γρηγορίου του Μοσχοπολίτου, του τε τυπογράφου και αφιερωθείσα τω μακαριωτάτω αρχιεπισκόπω Αχριδών κ.κ. Ιωάσαφ. Εν Μοσχοπόλει 1740. Παρά Γρηγορίω ιερομονάχω τω Κωνσταντινίδη.*

- *Ακολουθία....μηνί Ιουνίου κ'. Μνήμην επιτελούμεν του οσίου και θεοφόρου πατρός ημών Ναούμ...1742.* Η ακολουθία συνεκδίδεται μαζί με άλλες ακολουθίες αγίων της Αχρίδος, συνημμένα με την ακολουθία του αγίου Κλήμεντος 1742.
- *Ακολουθία της Βιέννης του 1824.*
- *Ακολουθία του οσίου και θεοφόρου πατρός ημών Ναούμ του θαυματουργού, επί το ορθότερον μετατυπωθείσα εκ της τω 1740 Εν Μοσχοπόλει γενομένης εκδόσεως, Εν Σμύρνη 1859.*
- *Η θεία και ιερά ακολουθία του οσίου και θεοφόρου πατρός ημών Ναούμ του θαυματουργού, ψαλλομένη τη 23η Δεκεμβρίου, τη εγκρίσει της Ι. Μητροπόλεως Πελαγονίας, εν Αθήναις, Τυπογραφείον «Η πρόοδος», 1907.*
- *Η θεία κα ιερά ακολουθία του οσίου Ναούμ του θαυματουργού του φωτιστού των Βουλγάρων, ψαλλομένη την Κ' Ιουνίου, εκ μεταθέσεως από την ΚΓ' Δεκεμβρίου, επιμελεία πρωτοπρεσβυτέρου Αθανασίου Γ. Ρούκαλη, έκδοσις Ορθοδόξου Ιεραποστολικής Αδελφότητος «ο Σταυρός», Αθήναι 1992.*

Όλες οι ακολουθίες αφιερώνονται, με εγκωμιαστικά επιγράμματα στον αρχιεπίσκοπο Αχρίδος Ιωάσαφ (1719-1745). Ο Ιωάσαφ, Μοσχοπολίτης στην καταγωγή, ελάμπρυνε την αρχιεπισκοπή της Αχρίδος, αφού η αρχιεπισκοπεία του υπήρξε η λαμπρότερη περίοδος στην ιστορία της Αρχιεπισκοπής τον 18ο αιώνα⁴¹.

Κανών παννυχίδος

Άλλο υμνογραφικό κείμενο είναι ένας κανόνας παννυχίδος για τον όσιο Ναούμ, τον οποίο συνέθεσε ο Γρηγόριος Κωνσταντινίδης, ο ιερομόναχος, τυπογράφος, εκδότης, μετέπειτα μητροπολίτης Δυρραχίου, σε ήχο πρώτο, με ακροστιχίδα «*Υμνώ σε Ναούμ το κλέος Βουλγαρίας. Γρηγόριος*». Ο κανόνας αυτός συνεκδίδεται με τις παλαιότερες ακολουθίες, εκδόσεις Βενετίας του 1695, Μοσχοπόλεως του 1740 και στη νεότερη έκδοση της Ιεραποστολικής Αδελφότητος «Ο Σταυρός».

Κανών Παρακλητικός Εις τον όσιον και θεοφόρον Ναούμ

Ψαλλόμενος εις τον ιερόν αυτού τάφον, ευλαβεία των εις προσκύνησιν παραγινομένων ευλαβών χριστιανών, και μάλιστα των εν ασθενείαις κατεχομένων και επικαλουμένων το άγιον αυτού όνομα και την υγείαν επιζητούντων. Συνετέθη και εφίλοπονήθη παρά του πανιερωτάτου και σοφολογιωτάτου μητροπολίτου της αγιωτάτης μητροπόλεως Κορυτζάς και Μοσχοπόλεως κυρίου Ιωάσαφ και του παραδέλφου αυτού αρχιμανδρίτου της μεγάλης Εκκλησίας Ιωσήφ, και ενεχειρίσθη τω πανοσιωτάτω και σεβασμιωτάτω καθηγουμένω της περιφήμου μονής του αγίου Ναούμ, κυρίω Στεφάνω εις ωφέλειαν ψυχικήν και σωματικήν των πιστών εορταζόντων και ευλαβουμένων τον άγιον, εν έτει αω (1800) κατά μήνα Μάρτιον: εγράφη δε υπό χειρός Αναστασίου μαθητού του αρχιμανδρίτου της Μεγάλης Εκκλησίας Ιωσήφ.

Η τιμή και ο εορτασμός του οσίου Ναούμ στην Σιάτιστα

Η εκκλησιαστική επαρχία Σισανίου και Σιατίστης, είτε ως επισκοπή, είτε ως μητρόπολη, από την σύστασή της έως το 1767, υπαγόταν στην αρχιεπισκοπή Αχρίδος. Πρόβλημα που ακόμα δε λύθηκε είναι ο χρόνος ιδρύσεως της επισκοπής, αφού δεν

μνημονεύεται ούτε στα σιγίλλια του Βασιλείου Β΄ του Βουλγαροκτόνου, του 1018, αλλά ούτε και οι επόμενες *Notitiae episcopatum*, έως το 1557 αναφέρουν επισκοπή Σισανίου. Το 1481 μαρτυρείται επισκοπή «Καστορίας και Μολεΐσκου και Ανασελίτζας», το 1557 στον κώδικα 1382 της Εθνικής Βιβλιοθήκης εμφανίζεται για πρώτη φορά με τίτλο «Σισανίου και Ανασελίτζου», 16^η στη σειρά 17 επαρχιών, το 1610 σε χειρόγραφο της μονής Ιβήρων, με τίτλο «Σισανίου ήτοι Σιστίου πόλεως», χωρίς το Ανασελίτζου, 5^η στη σειρά 17 επαρχιών, το 1679 σε χειρόγραφο «Σισανίου και Ανασελίτζου», στη 16^η θέση των επαρχιών. Νωρίτερα από το 1557 δεν υπάρχει μαρτυρία για επισκοπή Σισανίου, οπότε ή υπέκειτο σε άλλη επαρχία (πιθανώς στην Καστοριάς), ή είχε άλλο όνομα⁴².

Η ανακάλυψη επισκοπικού ναού στο Σισάνι που ανάγεται στο 10^ο ή 11^ο αιώνα⁴³, αναγκάζει να αναζητηθεί επισκοπή αυτόνομη ή υποκείμενη, έως σήμερα όμως δεν υπάρχει μαρτυρία με το όνομα «Σισανίου», ή και «Ανασελίτζου», προ του 1557. Μετά το 1557 έχουμε ονόματα επισκόπων έστω και με κάποια κενά, ενώ από το 1686 που ανέρχεται στο θρόνο της επισκοπής ο Ζωσιμάς (1686-1746), η σειρά των αρχιερευσάντων είναι πλήρης⁴⁴.

Ως επαρχία της αρχιεπισκοπής Αχρίδος, η επισκοπή-μητρόπολη Σισανίου και Σιατίστης, ήταν φυσικό να τιμά και να εορτάζει τους αγίους της Αχρίδος, κυρίως τους Επτάριθμους φωτιστές Κύριλλο, Μεθόδιο, Κλήμη, Ναούμ, Σάββα, Αγγελάριο, Γοράσδονα.

Επομένως στη Σιάτιστα και την περιοχή της, την τιμή και τον εορτασμό του οσίου Ναούμ, εισήγαγε ο μητροπολίτης Σισανίου ο πολύς Ζωσιμάς, ο και αρχιεπίσκοπος Αχρίδος. Ο Ζωσιμάς, σημαντική εκκλησιαστική προσωπικότητα, αρχιεράτευσε στην εκκλησιαστική επαρχία Σισανίου, επισκοπή και μετέπειτα μητρόπολη Σισανίου και Σιατίστης, επί 60 χρόνια από το 1686 έως το 1746. Για δυο περιόδους (1695-1699 και 1707-1709) χρημάτισε αρχιεπίσκοπος Αχρίδος, κρατώντας και την διακυβέρνηση της επισκοπής Σισανίου, προεδρικώς⁴⁵. Δεν είναι ακριβώς γνωστό το έτος της μεταφοράς της έδρας της επισκοπής Σισανίου από το Σισάνι στη Σιάτιστα, αλλά το πιθανότερο είναι να συνέβη στην τελευταία δεκαετία του 17^{ου} αιώνα.

Η περίοδος της αρχιερατείας του Ζωσιμά μπορεί να χαρακτηριστεί ως χρυσός αιώνας της Σιάτιστας. Τότε έφτασε στη μεγαλύτερη ακμή η εμπορική δραστηριότητα της Σιάτιστας με τις χώρες της Βαλκανικής και Κεντρικής Ευρώπης, κτίστηκαν τα περίφημα αρχοντικά, οι μεταβυζαντινοί ναοί της πόλεως και η πόλη κατέστη κέντρο παιδείας, με την περιώνυμη Σχολή που ίδρυσε ο Ζωσιμάς. Κατά πληροφορία του εγκωμιαστή του Ζωσιμά Αναστασίου Μιχαήλ του Ναουσαίου, στην ανώτερη αυτή Σχολή, φοίτησαν νέοι από πολλά μέρη, ακόμα και από τη Θεσσαλονίκη και από τη Μοσχόπολη. (Δίδαξε ο Μεθόδιος Ανθρακίτης και άλλοι φημισμένοι δάσκαλοι)⁴⁶.

Ο εορτασμός της μνήμης του οσίου στη Σιάτιστα δεν ακολούθησε τη θερινή μετάθεση για την 20^η Ιουνίου, και συνεχίζεται την 23^η Δεκεμβρίου, ημέρα που άγουν την ονομαστική τους εορτή όσοι φέρουν το όνομα Ναούμ (Νούμτσιος) και Ναούμα (Νούμτα). Το όνομα Ναούμ-Ναούμα συνηθίζεται στην περιοχή Σιάτιστας, Κοζάνης, Καστοριάς, Φλώρινας, και προκαλεί εντύπωση σε ξένους επισκέπτες πώς επεκράτησε το εβραϊκό όνομα Ναούμ. Δεν πρόκειται όμως εδώ για τον προφήτη Ναούμ, ένα από τους δώδεκα ελάσσονες προφήτες της Παλαιάς Διαθήκης (το όνομα σημαίνει παρηγορία), που τιμάται την 1^η Δεκεμβρίου. Η τοπική εκκλησία της Σιάτιστας, σταθερή στην παράδοση, τιμά τον όσιο Ναούμ την ημέρα της οσιακής κοίμησής του. Όσο τηρείται η παραδόση της ονοματοδοσίας στους επιγόνους, θα υπάρχει, έστω και σε περιορισμένο αριθμό, το όνομα Ναούμ-Ναούμα και θα μεγαλώνεται ο όσιος Ναούμ ο θαυματουργός. Δύο ιερείς, όσο θυμάμαι τα τελευταία χρόνια, έφεραν το όνομα του

Αγίου, ο παπα Ναούμ Βούλγαρης στην Κάτω Σιάτιστα (Γεράνεια) και ο παπα Ναούμ Καρακώτσιος στην Άνω Σιάτιστα (Χώρα)⁴⁷.

Ο μακαριστός μητροπολίτης Σισανίου και Σιατίστης κυρός Παύλος (2006-2019), όταν ενημερώθηκε για το όνομα και τον εορτασμό, τίμησε τον άγιο ονομάζοντας τη Σχολή της βυζαντινής μουσικής «Σχολή βυζαντινής μουσικής ο Όσιος Ναούμ».

Στην περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας υπάρχουν δύο ενοριακοί ναοί στο όνομα του οσίου Ναούμ στο χωριό Κεφαλάρι της Καστοριάς και στο χωριό Αρμενοχώρι της Φλώρινας.

Ο ναός Αγίας Τριάδος-Οσίου Ναούμ στη Σιάτιστα

Ο μητροπολίτης Ζωσιμάς, ως αρχιερέυς της επαρχίας Σισανίου και Σιατίστης, μετά και τη θητεία του στο θρόνο της αρχιεπισκοπής Αχρίδος, τιμούσε τους επτά αγίους φωτιστές των Σλάβων, όπως φαίνεται στις απεικονίσεις τους στο ναό του προφήτη Ηλία, ευλαβείτο όμως ιδιαιτέρως τον όσιο Ναούμ, του οποίου το μοναστήρι και το λείψανο ήταν δίπλα στην έδρα της αρχιεπισκοπής. Έτσι ο δυναμικός εκείνος μητροπολίτης, το ναό της Αγίας Τριάδος, που κατά μία εκδοχή είχε κτισθεί πριν από την αρχιερατεία του, όταν τον ανήγειρε εκ νέου τον αφιέρωσε και στο όνομα του οσίου Ναούμ, δηλαδή τον εγκαινίασε δισυπόστατο. Ο ναός εκείνος δυστυχώς έγινε παρανάλωμα του πυρός⁴⁸, πυρποληθείς την τραγική για τη Σιάτιστα νύχτα της 12^{ης} προς 13^η Νοεμβρίου 1948.

Ο ναός αυτός, κατά τα γραφόμενα του Φιλίππου Ζυγούρη, ήταν υπέροχος, με ωραιότατο ξυλόγλυπτο τέμπλο, με θαυμάσιες εικόνες και εξαιρετικές τοιχογραφίες. Ο Ζυγούρης δεν εντόπισε κτιτορική επιγραφή, ενώ δίνει χρονολογικά στοιχεία τα οποία όμως δύσκολα επιβεβαιώνονται. Αναφέρει ως έτος ανέγερσης α) «πρωτύτερα από το 1600» β) «το 1620» γ) «αμπροστά από τα 1750». Αν λάβουμε υπόψη την έλλειψη κτιτορικής επιγραφής, καθώς και την μαρτυρία ότι οι Σιατιστείς της παροικίας στο Keckemet (θρησκευτικό κέντρο των Ελλήνων της Ουγγαρίας) το 1762, έκαναν έρανο «υπέρ του ναού της Αγίας Τριάδος Σιάτιστας»⁵⁰, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο ναός είχε ανεγερθεί στη θέση παλιότερου προ του 1762, ίσως και προ του 1746 ως δεύτερος. Πάντως το 1715 και 1719 υφίστατο ναός, όπως φαίνεται σε πράξεις του κώδικα της μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης, γνωστό ως κώδικα Ζωσιμά⁵¹. Η πληροφορία του Ζυγούρη ότι ο ναός, ως δισυπόστατος, είχε δύο κόγχες δεν φαίνεται να ισχύει, αφού ο ανατολικός τοίχος, που μόνο αυτός διασώθηκε από την πυρπόληση, έχει εξωτερικά μία κόγχη με τυφλά αφιδώματα, ενώ εσωτερικά διακρίνονται αμυδρά οι τοιχογραφίες της Πλατυτέρας και των Ιεραρχών.

Ο Ζυγούρης αναφέρει ότι ο ναός, κατά την παράδοση, «σε αρχαιότερη εποχή εχρησίμευσεν ως πρώτο καθολικό και ότι εδώ ήταν η αρχαιότερη συνοικία, της οποίας οι κάτοικοι μαζί με τους κατοίκους των πέριξ συνοικισμών Γκραντίστι (χωριουδάκι), Γκράτσιανη και Μπερνίτσα, εκκλησιάζονταν σ' αυτό το ναό. Γι' αυτό την αρχή έχει πρωτύτερα από το 1600 και ίσως να έχει ανακαινιστεί»⁵². Η ένδειξη σε έγγραφο του κώδικα, με χρονολογία 19 Ιουλίου 1692, ότι υπάρχει «αμπέλι εις την αγία Τριάδα»⁵³, δίνει πιθανότητα ύπαρξης προγενέστερου ναού, ή εικονοστασίου, στη θέση του οποίου κτίσθηκε ο ναός που κάηκε το 1948. Ο ναός αυτός κατά εικασία ανηγέρθη μετά το 1750, όπως φαίνεται από τις χρονολογίες των περιγραφόμενων εικόνων του τέμπλου (1793, 1794, 1795) και δύο φορητές (1764, 1770). Στην εικόνα του αγίου Ναούμ υπήρχε η αφιέρωση: «Δέησις των δούλων του Θεού Νικολάου, Μαλαματής και Ναούμας, 1793 Νοεμβρίου 29 δια χειρός Μιχαήλ». Στην εικόνα της Αγίας Τριάδος: «Πρόσδεξαι, Κύριε, την δέησιν των δούλων του ρουφετίου των πραγματευτών Βράνης.

1794 Ιουνίου 6 διά χειρός Μιχαήλ». Στην εικόνα του αρχαγγέλου Μιχαήλ: «Δέησις των δούλων του Θεού των πραγματοτετών Κοτζιανίας Μιχαήλ και Ασάνης 1795 Σεπτεμβρίου 10». Στην εικόνα του δεσποτικού θρόνου: «Δέησις του δούλου του Θεού Γεωργίου και της συμβίας και των τέκνων 1770»⁵⁴.

Για τις εξαιρετικής τέχνης φορητές εικόνες και τις τοιχογραφίες, με πληροφόρησε και ο αείμνηστος κατά σάρκα πατέρας μου Νικόλαος Δάρδας, ο οποίος μόλις που πρόλαβε τον ναό ως ιερέυς, χειροτονηθείς το 1947. Ο ναός κτίστηκε εκ νέου, αρχιερατεύοντας Ιακώβου Κλεομβρότου (1945-1958) και εγκαινιάστηκε στις 9 Αυγούστου 1953. Κατά την ημέρα εκείνη των εγκαινίων, έγινε η χειροτονία σε διάκονο του Χρυσοστόμου Ζαφειροπούλου, μετέπειτα ηγουμένου της ιεράς μονής Παναγίας Μικροκάστορου και πρωτοσυγκέλλου της μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης⁵⁵. Στο νέο ναό τοποθετήθηκαν στο τέμπλο οι εικόνες, όπως ήταν στον πρηγούμενο, της Αγίας Τριάδος και του οσίου Ναούμ, οπότε ο ναός συνεχίζει να είναι δισυπόστατος.

Απεικονίσεις του Οσίου Ναούμ στους ναούς της Σιάτιστας

Η αφιέρωση ναού στο όνομα του οσίου Ναούμ και η απεικόνιση της ασκητικής μορφής του, σε τοιχογραφίες και φορητές εικόνες, φανερώνει πόσο ο Ζωσιμάς προέβαλε και πόσο ο κλήρος και ο λαός της Σιάτιστας τίμησε και συνεχίζει να τιμά, τον θαυματουργό αυτόν άγιο.

Καταγράφουμε τις απεικονίσεις σε τοιχογραφίες και φορητές εικόνες, όσες διασώθηκαν στους ναούς της πόλεως.

Α) Τοιχογραφίες

Στο ναό του προφήτη Ηλία⁵⁶. Ο ναός κτισμένος το 1701, υπήρξε προσφιλές ενδιαίτημα του μητροπολίτη Ζωσιμά, όπου και ετάφη στο συνημμένο παρεκκλήσιο του αγίου Χαραλάμπους το 1746. Στον κατάγραφο νάρθηκα του ναού, όπου στη σύνθεση της ρίζας του Ιεσαί, ιστορούνται και αρχαίοι φιλόσοφοι, εικονίζονται σε στηθάρια και οι επτά φωτιστές των σλάβων, Κύριλλος, Μεθόδιος, Κλήμης, Ναούμ, Αγγελάριος, Σάββας, Γοράσδων.

Ο όσιος Ναούμ εικονίζεται στο νάρθηκα όπως και όλοι οι Επτάριθμοι, χωριστά ο καθένας και όχι συνολικά. Η απεικόνιση αυτή, κατά επισημάνση του Σωτήριου Κίσσα, αποτελεί μοναδικό φαινόμενο στον ελλαδικό χώρο⁵⁷. Η ιστόρηση του νάρθηκα έγινε το 1744, «διακατέχοντας την ποιμαντικήν ράβδον και διΐθύνοντος ασφαλώς τους οίακας Σισανίου του μακαριωτάτου κυρίου κυρίου Ζωσιμά, δαπάνη και αναλώμασιν των τιμιωτάτων κυρ Χατζή Μιχάλη, Κώτζι μίσιου και κυρίου Αργύρη Πείου Κώτζη Ψύχαβου». Η μορφή του αποδίδεται στον επικρατήσαντα εικονογραφικό τύπο, με οξυγένηιο, μοναχικό ένδυμα και κομποσχοίνι.

Δεύτερη απεικόνιση, στον πρώτο δεξιό πεσσό του κυρίως ναού, παριστά τον όσιο ολόσωμο ως μοναχό, με μοναχικό ένδυμα, να κρατά κομποσχοίνι στο δεξιό χέρι και μοναχική ράβδο στο αριστερό. Η ιστόρηση έγινε το 1742 από τον Καπεσοβίτη αγιογράφο Αναστάσιο Ιωάννη Καλούδη και τα αδέρφια του, σύμφωνα με την επιγραφή στο εσωτερικό υπέρθυρο του κυρίως ναού. Η τοιχογραφία έχει υποστεί από το χρόνο αρκετή φθορά.

Στο ναό του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου. Ο ναός είναι κτίσμα των αρχών του 18^{ου} αιώνα και αποτελεί αντιπροσωπευτικό μνημείο, που δείχνει την εισαγωγή της ευρωπαϊκής ζωγραφικής⁵⁸ και τέχνης του μπαρόκ και ροκοκό. Ο άγιος Ναούμ εικονίζεται στην κάτω ζώνη του βορείου τοίχου του κυρίως ναού ολόσωμος, σε τοπίο

με δένδρα και βλάστηση, όπως και άλλοι άγιοι σε γύψινα ορθογώνια διάχωρα και οβάλ μέταλλα και δίπλα του ο άγιος Ιωάννης ο Βλαδίμηρος, άρχοντας Διοκλείας. Οι δύο αυτοί άγιοι τιμούνταν ως θαυματουργοί από το ποίμνιο των επισκοπών της αρχιεπισκοπής Αχρίδος, στην προσπάθεια του αρχιεπισκόπου Αχρίδος Ιωάσαφ (1719-1745) να προσδώσει την παλιά αίγλη στην αρχιεπισκοπή⁵⁹. Ο όσιος Ναούμ εικονίζεται ως μοναχός, να κρατά οικοδομή στο αριστερό χέρι και με το δεξίό να ευλογεί.

Στο ναό του αγίου Γεωργίου. Ο ναός φέρεται ως κτίσμα του 1760, επί αρχιερέως Νικηφόρου. Φαίνεται όμως ότι είναι νεότερος, των αρχών του 19^{ου} αιώνα, διότι η χρονολογία 1760 είναι ατεκμηρίωτη και τα τεχνοτροπικά δεδομένα δεν επιτρέπουν να τοποθετηθεί στη χρονολογία αυτή. Ίσως υπήρχε προγενέστερος ναός του σημερινού, ο οποίος εξωτερικά εντυπωσιάζει με τις στοές και τα τόξα στο δυτικό και νότιο τμήμα του⁶⁰. Ο όσιος παρίσταται στο βόρειο τοίχο, με μανδύα μοναχικό και εμφανές το μοναχικό σχήμα, κρατώντας μοναχική ράβδο. Στον ίδιο τοίχο εικονίζεται και ο προφήτης Ναούμ της Παλαιάς Διαθήκης. Οι τοιχογραφίες φιλοτεχνήθηκαν το 1848.

Στο ναό των αγίων Ταξιάρχων. Ο ναός είναι κτισμένος το 1798, με κτίτορα τον διδάσκαλο και λόγιο μοναχό Ιωνά, που πρόσφερε στην εκκλησία και την παιδεία της Σιάτιστας. Οι τοιχογραφίες του ναού αποδίδονται στον ζωγράφο Ευθύμιο εκ παλαιών Πατρών, ο οποίος φιλοτέχνησε τις τοιχογραφίες στο ναό του αγίου Δημητρίου (1801), που κάηκε το 1910, και στο αρχοντικό Κανατσούλη στη Σιάτιστα. Η απεικόνιση του οσίου Ναούμ, με την επιγραφή «Ο της Μυσίας ιεροκήρυξ», είναι νεότερης εποχής έργο, του Σιατιστέως Χριστοδούλου Ιωάννου Ζωγράφου (1839-1919). Ο Χριστόδουλος ιστόρησε σχεδόν όλους τους ναούς της πόλεως, επιζωγραφίζοντας επάνω σε παλιότερες τοιχογραφίες⁶¹, κατά την περίοδο 1850-1910. Και εδώ μάλλον υπήρχε προγενέστερη τοιχογραφία του οσίου, πάνω στην οποία επεζωγράφησε ο Χριστόδουλος.

Β) Φορητές εικόνες

Στο μητροπολιτικό ναό του αγίου Δημητρίου. Ο όσιος Ναούμ αποδίδεται ολόσωμος, με μοναχικό ένδυμα και καστανόμαυρη κόμη και γενειάδα, με μοναχικό μανδύα, κρατώντας στο αριστερό χέρι ειλητάριο διπλωμένο και κομποσχοίνι, ενώ με το δεξίό ευλογεί. Η εικόνα είναι των μέσων του 18^{ου} αιώνα, έργο των Κορυτσαίων αγιογράφων Κωνσταντίνου και Αθανασίου⁶², οι οποίοι καλλιτέχνησαν την παράσταση συνολικά και των επτά το 1744 στη μονή Γεννήσεως της Θεοτόκου Αρδενίτσας⁶³ στην Αλβανία. Η εικόνα έχει ζωηρώτατους χρωματισμούς και εξαιρετή έκφραση. Με φροντίδα του προϊσταμένου του ναού, οικονόμου π. Δημητρίου Χήτου, εντοιχίστηκε στο βόρειο τοίχο, δίπλα στις εικόνες του τέμπλου.

Στο ναό των αγίων Ταξιάρχων. Σε μικρή εικόνα στο επιστύλιο του τέμπλου, όπου οι εικόνες της Δέησης (Χριστός και εκατέρωθεν η Θεοτόκος και ο Πρόδρομος) και οι μορφές των αγίων Αποστόλων, εικονίζεται εν προτομή ο όσιος Ναούμ, δίπλα στις εικόνες του οσίου Νικάνορα και του αγίου Ιωάννου του Βλαδιμήρου. Όλες οι μικρές εικόνες του επιστυλίου, όπως και οι δεσποτικές του τέμπλου, είναι έργα των ετών 1798 και 1799. Ο όσιος Ναούμ παρίσταται ως μοναχός στη συνηθισμένη απεικόνιση.

Στο ναό του αγίου Αθανασίου. Στο επιστύλιο του τέμπλου, σε μικρή εικόνα που έχει τοποθετηθεί μετά την ανέγερση του νέου ναού στη δεκαετία του 1960, εικονίζονται ολόσωμοι ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος και δίπλα ο άγιος Ναούμ, «ο εν Αχρίδι ασκήσας», έργο του Χριστοδούλου Ιωάννου Ζωγράφου (1839-1919), για τον οποίο έγινε λόγος στα προηγούμενα. Ο όσιος παρίσταται με καστανόμαυρη κόμη και γένειο, με ράσο, κάτω από το οποίο διακρίνεται το μοναχικό σχήμα, κρατώντας στα χέρια του ομοίωμα ναού. Από το δεξί χέρι κρέμεται κομποσχοίνι. Η απεικόνιση μαζί με τον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο, ανάγει στην αυστηρή, ασκητική, ισάγγελο βιοτή και των δύο αγίων.

Στο ναό του αγίου Χριστοφόρου. Ο ναός είναι κτίσμα του 1792, με εικόνες στο τέμπλο το 1801 και διακόσμηση, σχετιζόμενη με εκείνη των αρχοντικών. Μια φορητή εικόνα σε μουσαμά της Θεοτόκου Βρεφοκρατούσης, με τίτλο «Η Οικονόμισσα της Αγίας Λαύρας», σεβίζεται εκατέρωθεν εκ δεξιών από τον άγιο Αθανάσιο τον Αθωνίτη (1000 μ.Χ.), και εξ αριστερών από τον όσιο Ναούμ, στο φωτοστέφανο του οποίου αναγράφεται «Ο άγιος πατήρ ημών Ναούμ ο θαυματουργός». Ο όσιος παρίσταται υποκλινόμενος προς την Θεοτόκο, σε στάση δεήσεως, όπως και ο άγιος Αθανάσιος. Αναγράφεται η δέηση του αγίου Αθανασίου προς την Θεοτόκο να φυλάττει «τον δόμον εις τους αιώνας», δηλαδή το μοναστήρι της Μεγίστης Λαύρας, κτίτορας του οποίου ήταν ο άγιος Αθανάσιος, και η υπόσχεση της Θεοτόκου προς τον άγιο Αθανάσιο «ως του υιού μου μεσίτρια πέλω και τόνδε πάτερ φυλάξω εις αιώνας».

Η κεντρική παράσταση περιβάλλεται από σκηνές του αγίου Αθανασίου, κυρίως θαύματα, και επιγραφή, όπου φαίνεται ότι τυπώθηκε η σύνθεση αυτή σε πολλά αντίτυπα για την ενίσχυση τη μονής, η οποία βρίσκεται «δεδουλωμένη εις διαφόρους ανάγκας». Τυπώθηκε στην Βιέννη της Αυστρίας το 1759, με έξοδα του εντίμου «Ζαφείρη Σερβιώτη και Παναγιώτου Ζουπάνου». Παριστάνει στο κάτω μέρος τη μονή Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους και μνημονεύει τους κτίτορες, αυτοκράτορες «Νικηφόρον, Φωκάν και Ιωάννην». Πρόκειται για τη γνωστή στο είδος κυκλοφορία εικόνων που τυπώνονταν σε πολλά αντίγραφα, για ενίσχυση της μονής. Η παράσταση εδώ των δύο αγίων, Αθανασίου και Ναούμ, σχεδόν σύγχρονων (10^{ος} αιώνας), αποδίδει τον αυστηρό ασκητικό βίο και των δύο αγίων, των οποίων «την εν σαρκί ζωή κατεπλάγησαν αγγέλων τάγματα» (απολυτίκιο αγίου Αθανασίου Αθωνίτου).

Στον ενοριακό ναό του αγίου Νικολάου. Νεότερη φορητή εικόνα, αρκετά φθαρμένη, παριστά τον όσιο να κρατά ειλητάριο, με μοναχικό κάλυμμα στο κεφάλι, πράγμα που δε συμβαίνει στις άλλες απεικονίσεις, όπου ο όσιος εικονίζεται ασκεπής. Εντύπωση προξενεί και η επιγραφή: «Ο άγιος οσιομά(ρτυς) Ναούμ», γεγονός που αποδίδει μαρτυρική ιδιότητα, ενώ ο όσιος κοιμήθη εν ειρήνη. Δυσανάγνωστη επιγραφή, όπως την ανέγνωσε ο εφημέριος του ναού π. Προκόπιος Διδύλης, αναφέρει: «Χατζηζήση Κωνσταντίνου και Ναούμας, 1939».

Σε όλες τις απεικονίσεις, τοιχογραφίες και φορητές εικόνες που διασώθηκαν στη Σιάτιστα και περιγράψαμε παραπάνω, η μορφή του οσίου Ναούμ ακολουθεί έναν εικονογραφικό τύπο, σύμφωνα με τον οποίο αποδίδεται ως μοναχός-ασκητής, χωρίς ιερατική στολή, αφού δεν ήταν χειροτονημένος, αλλά με μοναχικό ράσο ή μανδύα, με καστανόμαυρη κόμη και οξυγένειο. Συνήθως κρατεί στο χέρι του ομοίωμα οικοδομής και κομποσχοίνι. Στον ίδιο εικονογραφικό τύπο είναι και η μορφή του οσίου στις συνολικές παραστάσεις και των επτά αγίων, κατά πυκνή παράταξη. Σ' αυτές ο Ναούμ εικονίζεται στο δεξιό μέρος της συνολικής παράστασης με το κεφάλι στραμμένο προς τα αριστερά προς το μέσον, όπου ο άγιος Μεθόδιος, όπως π.χ. στον τοίχο του νάρθηκα

της μονής του οσίου στην Αχρίδα και στη μονή της Γεννήσεως της Θεοτόκου Αρδενίτσας στην Αλβανία⁶⁴. Σε λεπτομέρεια φορητής εικόνας της Θεοτόκου Ρόδον τον Αμάραντον (1773), εικονίζονται οι Επτάριθμοι, έχοντας στο μέσον τον όσιο Ναούμ⁶⁵.

Επισφραγίζω την παρουσίαση αυτή, με δύο χαρακτηριστικές υμνολογικές φράσεις, από την Ασματική Ακολουθία του αγίου. «Ἐσπευσας Αποστόλων αγωνίσαι τον δρόμον, ἡγρευσας προς την πίστιν Μυσῶν ἄπειρα πλήθη» (απολυτίκιο), που διατρανώνει την ιεραποστολική εργασία του αγίου και «Των βαρβάρων γην την ἄπασαν παμμάκαρ Ναούμ, λόγοις σοις και θαύμασι λαμπρύνεις» (συναξιαρικό ιαμβικό δίστιχο), που διακηρύττει και το εκπολιτιστικό του έργο. Ο όσιος Ναούμ, όπως και όλοι οι Επτάριθμοι φωτιστές της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος, για το τότε πολυεθνικό ποίμνιό της, υπήρξε φως Χριστού, φως πολιτισμού.

Υποσημειώσεις

1. Βασίλειος Λαούρδας, *Κύριλλος και Μεθόδιος ιεραπόστολοι των Σλάβων*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1966, σσ. 9-10.

2. Κωνσταντίνος Γ. Νιχωρίτης, *Οι ἅγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος. Οι αγώνες και το έργο τους για την ένταξη των Σλάβων στο βυζαντινό πολιτισμό και στα ελληνικά γράμματα*, εκδ. Ηρόδοτος, 2002, σ 19.

3. Τρ Κώστιτς, «Ο βίος και η δράσις των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου», *Εκκλησία 16-17* (1966) 481.

4. Βασίλειος Λαούρδας, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σ. 10· Ευάγγελος Δ. Θεοδώρου, «Η δεοντολογία της ορθοδόξου εξωτερικής ιεραποστολής κατά τους αγίους Κύριλλο και Μεθόδιο», *Εκκλησία 16-17* (1966) 403.

5. Κωνσταντίνος Γ. Νιχωρίτης, *Οι ἅγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος. Ο πνευματικός βίος και ο πολιτισμός των Σλάβων*, εκδ. Μπαρμπουνάκης, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 22

6. Για τον Κύριλλο και Μεθόδιο, ενδεικτικά: Γεράσιμος Κονιδάρης, «Περί των πηγών του βίου Κωνσταντίνου (Κυρίλλου) και Μεθοδίου των ιεραποστόλων παρά τοις Σλάβοις (κατά τον Grivce). Ιστορικά σημειώματα», *Εκκλησία 16-17* (1966)· Ιωάννου Ε. Αναστασίου, *Βίος Κωνσταντίνου-Κυρίλλου, Βίος Μεθοδίου (μετάφρασις), Βίος Κλήμεντος Αχρίδος*, Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής ΑΠΘ 1 (1996) 118-161· Αντώνιος-Αιμίλιος Ταχιάς, Κύριλλος και Μεθόδιος. *Οι αρχαιότερες βιογραφίες των Θεσσαλονικέων εκπολιτιστών των Σλάβων*, Θεσσαλονίκη 2008· Ιωάννης Ταρνανίδης, *Πτυχές σλαβικής ορθοδοξίας*, Θεσσαλονίκη 1989· Κωνσταντίνος Γ. Νιχωρίτης, *Οι ἅγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος...* 2013, σσ. 33-34.

7. Ανδρέας Μιχάλωφ, «Η ορθοδοξία των φωτιστών των Σλάβων εις την Μεγάλην Μοραβίαν», *Εκκλησία 16-17* (1966) 423-424· Τρ Κώστιτς, «Ο βίος και οι δράσεις...», σσ. 484-487· Κων. Γ. Νιχωρίτης, *Οι ἅγιοι...* 2013, σσ. 51-52. Για το έργο των δύο αδελφών και των μαθητών τους στη Μεγάλη Μοραβία, Αγγελική Δεληκάρη, *Βυζαντινο-Σλαβικά Μελετήματα*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2017, σσ, 31-45.

8. Ευάγγελος Θεοδώρου, «Η δεοντολογία...», σ. 402· Τρ. Κώστιτς, «Ο βίος και η δράσις...», σσ. 488-490· Κων. Γ. Νιχωρίτης, 2013 σσ. 56-60· Αγγελική Δεληκάρη, *Βυζαντινο-Σλαβικά Μελετήματα*, σσ. 43-44.

9. Τ. Σάμπεφ, «Η θεολογία των αγίων αδελφών Κυρίλλου και Μεθοδίου», *Εκκλησία 16-17* (1966) 469-470· Κων. Γ. Νιχωρίτης, *Οι ἅγιοι...* 2000, σσ. 80-82, 92.

10. Κων. Γ. Νιχωρίτης, *Οι ἅγιοι...* 2000, σ. 122· Αγγελική Δεληκάρη, *Βυζαντινο-Σλαβικά Μελετήματα*, σσ. 71-79.

11. Αναστάσιος Γ. Γιαννουλάτος, «Κύριλλος και Μεθόδιος: Δείκται πορείας», *Εκκλησία 16-17* (1966) 467· Κλ. Τσούρκας, «Ο ελληνικός πολιτισμός της Αχρίδος και ο πανσλαβισμός», *Μακεδονική Ζωή* 67 (1971) 6.

12. Κων. Γ. Νιχωρίτης, 2000, σσ. 27-31· Αγγελική Δεληκάρη, *Βυζαντινο-Σλαβικά Μελετήματα*, σ. 53, και για τις δύο περίφημες σχολές της Αχρίδας και της Πρεσλάβας, σσ. 56-57.
13. Σύντομος βίος από το συναξάριο της ακολουθίας.
14. Αναστάσιος Γ. Γιαννουλάτος, «Κύριλλος και Μεθόδιος...» σ. 466· Τρ. Κώστις «Ο βίος...», σ. 490· Κων. Γ. Νιχωρίτης, 2002, σσ. 45, 53· Αγγελική Δεληκάρη σσ. 50-55.
15. Αντ.-Αιμ. Ν. Ταχιάς, «Τα πρώτα σλαβικά θρησκευτικά ποιήματα της εποχής των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου», *Εκκλησία 16-17* (1966) 474· Κων. Γ. Νιχωρίτης, 2000, σσ. 54-55.
16. Κων. Γ. Νιχωρίτης, 2000, σ. 106· Η Αγγελική Δεληκάρη, σ. 58, επισημαίνει ότι ο Κλήμης, που δεν είχε ποτέ τον τίτλο του αρχιεπισκόπου Αχρίδος, αλλά του επισκόπου Βελίτζης, ήταν Σλάβος.
17. Heinrich Gelzer, *Der patriarchat von Achrida*, Leipzig, 1902, σσ. 96-97· Ευλόγιος Κουρίλας-Λαυριώτης, «Γρηγόριος ο Αργυροκαστρίτης», *Θεολογία 10* (1932) 242.
18. Κων. Γ. Νιχωρίτης, 2000, σ. 63.
19. Μητροπολίτης Ξάνθης Ιωακείμ Μαρτινιανός, *Συμβολαί εις την ιστορίαν της Μοσχόπολεως*, Αθήναι 1939, σσ. 41-45· Αρμ., «Η μονή του οσίου Ναούμ», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον Παμμακεδονικού Συλλόγου* 3 (1910) 184-189· Ανδρέας Ι. Αρβανίτης, *Η Μακεδονία εικονογραφημένη*, εν Αθήναις 1909, σ. 167· Αν. Τοπάλης, «Η ελληνική μονή του οσίου Ναούμ στην Αχρίδα», *Μακεδονική Ζωή* 96 (1974) 36-39· Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, «Πολιτική, κοινωνική και οικονομική δομή του πασαλικιού Μοναστηρίου», *Μακεδονικά* 21 (1981) 185.
20. Θ. Σχινάς, *Οδοιπορικαί σημειώσεις, τόμος Β΄*, εν Αθήναις 1886, σσ. 295-296.
21. Την επιγραφή δημοσίευσε, με φωτογραφία, ο Κλ. Τσούρκας, «Ο ελληνικός πολιτισμός της Αχρίδος», *Μακεδονική Ζωή* 68 (1972) 7· Μητροπολίτης Ξάνθης Ιωακείμ, *Συμβολαί...*, σ. 42.
22. Μητροπολίτης Ξάνθης Ιωακείμ, *Συμβολαί...*, σσ. 43-44. Το σεβασμό στο μοναστήρι χριστιανών και μωαμεθανών, τη φροντίδα για την παιδεία, την κοινωνική προσφορά του, επισημαίνουν οι Κοσμάς Θεσπρωτός και Αθανάσιος Ψαλίδας, *Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου, εξ ανεκδότου χειρογράφου* 1830, Ιωάννινα 1864 σσ. 25-26.
23. Μανουήλ Ιω. Γεδεών, *Αποσημειώματα χρονογράφου* (1800-1913), εν Αθήναις 1932, σσ. 156-157· Τρύφων Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί τουρκοκρατίας*, τόμος πρώτος, εν Αθήναις 1936, σ. 137· Κλ. Τσούρκας, «Ο ελληνικός πολιτισμός της Αχρίδος», *Μακεδονική Ζωή* 68 (1972) 4-6· Παναγιώτης Λιούφης, *Ιστορία της Κοζάνης*, Αθήναι 1924, σσ. 203-204.
24. Αθανάσιος Σταγειρίτης, *Καλλιόπη, Αγγελίας φιλολογικός επαγγέλεται περιοδικώς αναγγέλειν*, Περίοδος Α΄, εν Βιέννη της Αυστρίας, 1819, σ. 142.
25. Κλ. Τσούρκας, «Ο ελληνικός πολιτισμός της Αχρίδος», *Μακεδονική Ζωή* 68 (1972) 8. Την ελληνικότητα της μονής επισημαίνει ο Β.Δ. Ζώτος-Μολοσσός, *Ηπειρωτικά μελέται-δρομολόγιον της ελληνικής χερσονήσου*, εν Αθήναις 1882, σ. 125.
26. Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Ο βόρειος ελληνισμός κατά την πρώιμη φάση του Μακεδονικού Αγώνα. Απομνημονεύματα Αναστασίου Πηχεώνα*, Θεσσαλονίκη 1983, σσ. 293-295. Την εθνική δράση της μονής και την προσήλωσή της στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, επισημαίνει το προξενείο της Ελλάδος στα Βιτόλια. Σοφία Βούρη, *Πηγές για την ιστορία της Μακεδονίας*, Αθήνα 1994 σσ. 69-71.
27. Αρμ., «Η μονή του οσίου Ναούμ», σ. 188.
28. «Πανήγυρις Ιεράς Μονής», Εφημερίδα Θεσσαλονίκης, *Νέα Αλήθεια*, φ. 626. της 1-7-1911.
29. Αν. Τοπάλης, «Η ελληνική μονή...» σ. 38.
30. *Για τη Μοσχόπολη ενδεικτικά*: Κουρίλας Ευλόγιος-Λαυριώτης, «Γρηγόριος ο Αργυροκαστρίτης», *Θεολογία* 9 (1931) 138· Μαρτινιανός Ιωακείμ (μητροπολίτης Ξάνθης), *Η Μοσχόπολις 1330-1930*, επιμ. Στίλπ. Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1957· Φάνης Μιχαλόπουλος, *Μοσχόπολις, Αι Αθήναι της τουρκοκρατίας*, Αθήναι 1940· Θεόφραστος Γεωργιάδης, *Μοσχόπολις*, Αθήναι 1975· Κωνσταντίνος Νιχωρίτης, «Οι εκδόσεις της Μοσχόπολης και οι άγιοι Επτάριθμοι», *Ηπειρωτικά Γράμματα*, Γιάννινα, Γενάρης 1994, σσ. 300-301.

31. Κατά την επισήμανση του Ευλογίου Κουρίλα, όπ. π, σ. 138, η Μοσχόπολη «δεν εθαυμάσθη τόσον δια τον πλούτον, τας λαμπράς οικοδομάς, τας ευρείας οδούς, την βιομηχανίαν (μαχαιροποιία, οπλοποιία κτλ), όσον έμεινεν αιώνιον το κλέος διά τους τροφίμους της Ακαδημίας, οίτινες διδάσκοντες εις διάφορα μέρη και συγγράφοντες, διεκρίνοντο ως οι κράτιστοι του αιώνος».

32. Θεόφραστος Γεωργιάδης, *Μοσχόπολις*, σ. 44. Για την περίφημη Ακαδημία, Ευλόγιος Κουρίλας, *Η Μοσχόπολις και η Νέα Ακαδημία της*, Αθήναι 1934, σ. 16.

33. Με τον Γρηγόριο αυτό τον Μοσχοπολίτη, εκδότη, τυπογράφο, διορθωτή, ο οποίος έγινε κατόπιν μητροπολίτης Δυρραχίου, συγγέεται ο Γρηγόριος ο Αργυροκαστρίτης, ο μετέπειτα επίσκοπος Παραμυθίας, αρχιεπίσκοπος Ευρυτανίας και μητροπολίτης Αθηνών. Το ζήτημα ξεκαθαρίζει ο Ευλόγιος Κουρίλας, «Γρηγόριος ο Αργυροκαστρίτης», *Θεολογία* 8 (1930) 263.

34. Νίκος Ε. Σκιαδάς, *Χρονικό της ελληνικής τυπογραφίας, τόμος πρώτος, 1476-1828*, δεύτερη έκδοση, Αθήνα 1982, σσ. 66-69.

35. Ευλόγιος Κουρίλας, «Γρηγόριος ο Αργυροκαστρίτης», *Θεολογία* 9 (1931) 63, όπου και η παρατήρηση ότι οι βιβλιογράφοι δεν αντελήφθησαν, στις εκδόσεις του τυπογραφείου, την ύπαρξη προτομής του οσίου Ναούμ, «το απαραίτητον οικόσημον ή έμβλημα του τυπογραφείου της Μοσχοπόλεως».

36. Θεόφραστος Γεωργιάδης, *Μοσχόπολις*, σ. 55.

37. Ε. Trapp, «Die vitendes Naum d' Ohrid», *Byzantinoslavica* 35 (1974) 164,185· Κων. Νιχωρίτης, 2000, σ. 68.

38. Κων. Νιχωρίτης, 2000, σσ. 64-65.

39. Όπ. π., σσ. 72-73.

40. Τις ακολουθίες περιγράφει με λεπτομέρειες ο Κωνσταντίνος Νιχωρίτης, «Οι εκδόσεις της Μοσχόπολης», σσ., 299-321.

41. Ευλόγιος Κουρίλας-Λαυριώτης, «Γρηγόριος ο Αργυροκαστρίτης», *Θεολογία* 10 (1932) 238-242· Κων. Νιχωρίτης, «Οι ακολουθίες», σ. 302.

42. Αναστάσιος Ν. Δάρδας, *Η επισκοπή-μητρόπολη Σισανίου και Σιατίστης*, Θεσσαλονίκη 2006, όπου και βιβλιογραφία. Για την επισκοπή και την ένταξή της στην αρχιεπισκοπή Αχρίδος, Αγγελική Δεληκάρη, «Η αρχιεπισκοπή Αχριδών και η επισκοπή Σισανίου (έως την αρχιερατεία του Ζωσιμά)», στον τόμο *Όψεις πολιτισμού της Δυτικής Μακεδονίας-μέρες γιορτής Βοίου-Πέλεκον* 2016, 2017-2018, σσ. 87-94.

43. Ξανθή Σαββοπούλου-Κατσίκη, Χρυσάνθη Μαυροπούλου-Τσιούμη, «Η ανασκαφή στο βυζαντινό Σισάνι. Το έργο του Σωτήρη Κίσσα», *Αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη* 12 (1998) 517-526· Αντώνιος Σ. Πέtkος, «Ανασκαφή μεταβυζαντινού ναού στο Σισάνι Κοζάνης. Νέα στοιχεία για τη επισκοπή Σισανίου», *Μακεδονικά* 32 (1999-2000) 313-322.

44. Αναστ. Ν. Δάρδας, *Η επισκοπή*, σ. 40 και εξής.

45. Για το Ζωσιμά, Σωτήριος Βαρναλίδης, *Ο αρχιεπίσκοπος Αχρίδος Ζωσιμάς και η εκκλησιαστική και πολιτική δράσεις αυτού*, Θεσσαλονίκη 1974, Αναστ. Δάρδας, *Η επισκοπή*, σσ. 27-39.

46. Γεώργιος Λάιος, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι Χατζημιχαήλ και Μανούση*, Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 17-40, Αναστ. Δάρδας, *Η επισκοπή*, σσ. 35-38.

47. Το όνομα Ναούμ ανάγει και στις σχέσεις της Σιάτιστας με τη Μοσχόπολη. Αυτό φαίνεται στο αρχείο, που δημοσίευσε ο Αναστάσιος Χ. Μέγας, «Το αρχείο των οικογενειών Ζουπάν-Μωραΐτη-Περικλέους», *Σιατιστέων μνήμη, Λεύκωμα Συλλόγου Σιατιστέων Θεσσαλονίκης*, 1972, σσ. Α89-Α128.

48. Μιλτιάδης Στρακαλής (δήμαρχος), *50 έτη ελευθερίας*, 1962, σσ. 68-69· Οικ. Νικόλαος Δάρδας, *Ιεροί ναοί και παρεκκλήσια της Σιατίστης*, Αθήναι 1964, σσ. 24-25· Φίλιππος Αν. Ζυγούρης, *Ιστορικά σημειώματα περί Σιατίστης και λαογραφικά αυτής*, επιμ. Θεοδώρα Ζωγράφου-Βώρου, Σιάτιστα 2010, σ. 217. Ένα έτος προ της πυρπολήσεως, στις 2 Οκτωβρίου 1947, ο τότε μητροπολίτης Ιάκωβος (1945-1947), απηύθυνε γραπτή έκκληση στους πιστούς για να συνδράμουν τη συντήρηση και επισκευή του ναού.

49. Φιλ. Ζυγούρης, σσ. 216-217. Ο Ν. Τσιρλιγκάνης, στον πίνακα που δημοσιεύει, με τίτλο «Χρονολογία κτίσεως εκκλησιών Σιατίστης», στην εφημερίδα *Οι Μαρκίδαι*, φ. 24-25 του 1961, αναφέρει χρονολογία 1610, χωρίς τεκμηρίωση, την οποία και οι μεταγενέστεροι

υιοθέτησαν άκρῆτα. (Ν. Μουτσόπουλος, *Τα αρχοντικά της Σιάτιστας*, 1961-1964, σ. 37, Οικ. Ν. Δάρδας, *Ιεροί ναοί*, σ. 24). Οι χρονολογίες δεν τεκμηριώνονται, καθώς δεν υπάρχουν τεχνολογικά δεδομένα, αφού ο ναός αποτεφρώθηκε. Έτσι καμιά χρονολογία δεν είναι απόλυτα ασφαλής, αλλά εικάζουμε και πιθανολογούμε, βάσει των εικόνων του τέμπλου και άλλων εμμέσων γραπτών μαρτυριών.

50. Γεώργιος Λάιος, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι*, σ. 52.

51. Μιχαήλ Καλινδέρης, *Ο κώδιξ της μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης (1686-)*, Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 84, 87.

52. Φιλ. Ζυγούρης, *Ιστορικά σημειώματα*, σ. 216.

53. Μιχαήλ Καλινδέρης, *Ο κώδιξ...*, σ. 29.

54. Φιλ. Ζυγούρης, *Ιστορικά σημειώματα*, σ. 217.

55. Οικ. Νικόλαος Δάρδας, *Ιεροί ναοί*, σ. 25.

56. Το ναό αποτύπωσε η Καλλιόπη Θεοχαρίδου, «Ο προφήτης Ηλίας στη Σιάτιστα», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την άλωση*, εκδ. Εθνικού Μετσοβείου Πολυτεχνείου, Αθήνα 1979, σσ. 55-58. Είναι διατηρητέο μνημείο (Υ.Α. 24946/26-8-67), Γεώργιος Μ. Μπόντας, «Η αγία Παρασκευή και ο προφήτης Ηλίας στη Σιάτιστα», *Μακεδονική Ζωή* 241 (1986) 25.

57. Σωτήριος Κίσσας, «Οι εκκλησίες στη Σιάτιστα», στο: *Η Σιάτιστα μπροστά στο 2000, 1^ο Αναπτυξιακό Συνέδριο Δήμου Σιάτιστας*, 19-21 Αυγούστου 1994 σσ. 40-41.

58. Σωτήριος Κίσσας, «Οι εκκλησίες...», σ. 41.

59. Τη διακόσμηση περιγράφει διεξοδικά η Ζωή Γοδόση, «Με αφορμή τις τοιχογραφίες στο ιερό ναό του Ιωάννη του Προδρόμου στη Σιάτιστα», *Αναλόγιον*, Ι.Μ. Σερβίων και Κοζάνης 3 (2002) 66-78. Πρβλ. Αικατερίνη Ζωγράφου-Καλλιόπη Μπόντα Ντουμανάκη, *Από την πολιτιστική κληρονομιά της Σιάτιστας*, Σιάτιστα 2014, σσ. 150-151.

60. Το 1760, ως έτος ανέγερσης του ναού του αγίου Γεωργίου δεν τεκμηριώνεται, ούτε με ιστορικές μαρτυρίες, ούτε με τεχνολογικά δεδομένα. Σωτήρης Κίσσας, «Οι εκκλησίες», σ. 41· Καλλινίκη Η. Ωττα, «Ο ναός του αγίου Γεωργίου στη Σιάτιστα», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την άλωση*, 8 (2021) 361-374. Το έτος 1760 προκύπτει από το δημοσίευμα του Ν. Τσιφλιγκάνη, όπ. π., ενώ ο Φιλ. Ζυγούρης, *Ιστορικά σημειώματα*, σσ. 220-221, πληροφορεί για την ύπαρξη προγενέστερου ναού. Αυτό αποτελεί μια πιθανότητα, αφού δεν υπάρχουν γραπτά στοιχεία.

61. Στο ναό των Ταξιαρχών, όπως και στους περισσότερους ναούς της Σιάτιστας, επιζωγράφησε ο Χριστόδουλος Ι. Ζωγράφος κατά την περίοδο 1880-1910. Κατά τη Ζωή Γοδόση, «Με αφορμή τις τοιχογραφίες...», σ. 73, «το ζωγραφικό ιδίωμα του Χριστόδουλου χαρακτηρίζεται από λόγια και δυτικά στοιχεία, καθώς μιμείται αδέξια τα χαρακτηριστικά της ναζαρηνής ζωγραφικής». Για τον Χριστόδουλο Ζωγράφο, Αναστάσιος Δάρδας, *Ο ιερός ναός των Ταξιαρχών και Τριών Ιεραρχών Σιάτιστας και ο κτίτορας αυτού Ιωνάς μοναχός*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 29· Αναστ. Δάρδας, *Ιδρυση και λειτουργία του Τραμπαντζείου Σιατίστης, με την εποπτεία της Εκκλησίας*, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 146-147, 194, 371-373, 485-486· Ζωή Γοδόση, Χριστόδουλος Ιωάννου Ζωγράφος Σιατιστεύς, ένας ζωγράφος του 19^{ου} αιώνα», *Διεθνές Συνέδριο, Η Δυτική Μακεδονία κατά τους χρόνους της τουρκικής κυριαρχίας*, Σιάτιστα 2002, σσ. 185-206.

62. Η εικόνα αποδίδεται στους αγιογράφους αυτούς της Κορυτσάς από τον αρχιμανδρίτη π. Στέφανο Λαμπρόπουλο.

63. Alexandra Ph. Trifonova, «Οι απεικονίσεις του αγίου Κλήμεντα Αχρίδος στη μνημειακή ζωγραφική. Μεμονωμένες και στην σύνθεση των αγίων Επταρίθμων», *Πρακτικά διεθνούς επιστημονικής ημερίδας «Άγιος Κλήμης συνεχιστής των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου»*, 2014, σσ. 145, 167.

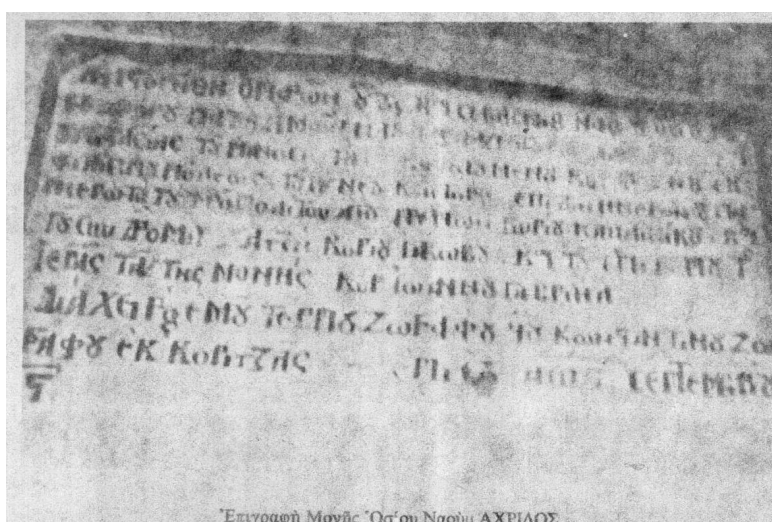
64. Φωτογραφία της συνολικής απεικόνισης στο μοναστήρι της Αχρίδας, δημοσιεύει ο Κλ. Τσούρκας, «Ο πολιτισμός της Αχρίδος», 68 (1972) 6 και της Αρδενίτσας η Alexandra Ph. Trifonova, «Οι απεικονίσεις», σ. 167.

65. Κων. Νιχωρίτης, *Οι άγιοι 2013*, σ. 255.

Φωτογραφικό παράρτημα

Το μοναστήρι του οσίου Ναούμ στην Αχρίδα

Κτιτορική επιγραφή στο καθολικό της μονής

Ἦ Κ Ο Π Ο Υ Θ Ε Ἦ
 ΤΟΥ ὉΣΙΟΥ ΚΑΙ ΘΕΟΦΟΡΟΥ ΠΑΤΡΟΣ ΗΜΩΝ
 Ν Α Ο Υ Μ
 ΤΟΥ ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΟΥ·

Τῷ ἐν τῇ Λιβαΐσκῃ Διαβόλεως κεμήν·

Νευσὶ τυπαθεῖσα, δαπαίγμῳ, ἥλ' ἁσεβῶν Χειρῶν,

Διορθώσαι δὲ τὴ Παροισιτάτη καὶ λογιωτάτην ἐν Ἱερεδιδά-
 σκαλοις ΚΩ ΚΩ Γρηγορίῳ τῷ Μοσχοπολίτῃ τῷ ἐ τυπογράφῳ.

καὶ Ἀφιερωθεῖσα τῷ Μακαριωτάτῳ· Ἀρχιεπισκόπῳ Ἀ' χειρὶ
 ΚΩ ΚΩ Ἰωάννῃ.

Παρά Γρηγορίῳ Ἱερομονάχῳ τῷ Κασσωτινίδῃ.

Προμετωπίδα της ακολουθίας του οσίου Ναούμ. Έκδοση Μοσχοπόλεως 1740

Τοιχογραφία από το παρεκκλήσιο της μονής του οσίου Ναούμ στην Αχρίδα (14^{ος} αιώνας). Η απεικόνιση αυτή αποτελεί ένα είδος προτύπου για τις απεικονίσεις του οσίου στις τοιχογραφίες και στις φορητές εικόνες στη Σιάτιστα.

Τοιχογραφίες τριών από τους Επτάριθμους, του Μεθοδίου, του Ναούμ και του Σάββα, στο ναό του Προφήτη Ηλία Σιάτιστας (1744). Εικονίζονται χωριστά ο καθένας σε στηθάρια.

Τοιχογραφία στο ναό του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στη Σιάτιστα (18^{ος} αιώνας)

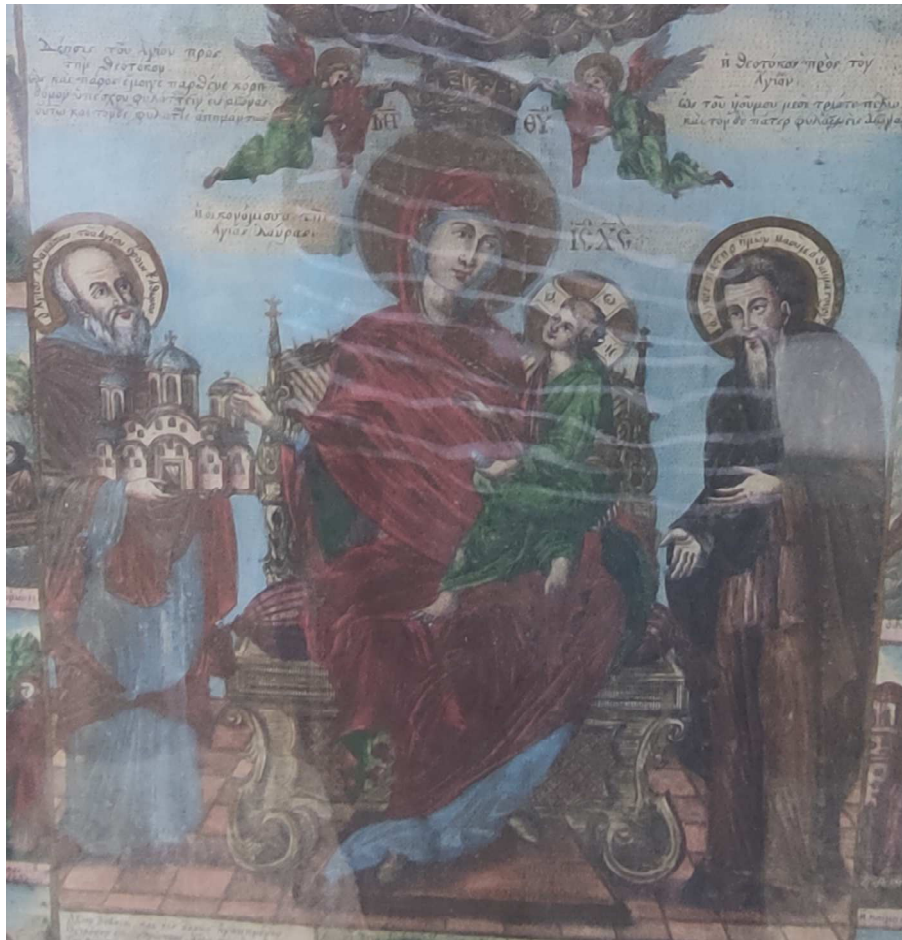
Τοιχογραφία στο ναό του αγίου Γεωργίου Σιάτιστας (1848)

Φορητή εικόνα στο ναό του αγίου Δημητρίου Σιάτιστας (μέσα 18^ο αιώνα)

Φορητή εικόνα του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου και του οσίου Ναούμ στο επιστύλιο του τέμπλου του ναού του αγίου Αθανασίου Σιάτιστας (αρχές 20^{ου} αιώνα)

Λεπτομέρεια φορητής εικόνας σε μουςαμά της Θεοτόκου, της Οικονόμισσας της Μεγίστης Λαύρας, με τις μορφές του αγίου Αθανασίου Αθωνίτου και οσίου Ναούμ. Τυπώθηκε στη Βιέννη το 1759.